

ERDÉLYI MUZEUM

AZ ERD. MUZEUM EGYLET IGAZG. VÁLASZTMÁNYA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

FINÁLY HENRIK,

M. K. EGYET. TANÁR, A MUZ. EGYL. TITKÁRA, A M. TUD. AKAD. L. T.

Megjelen havonként.

Junius I.

Ára évenként 1 frt 15 kr.

Tartalom: A philosophia és a philosophiai tudományok jelene.— A muzeum-egylet 1878 Márczius 21-kén tartott közgyűlésén előterjesztett jelentések: 8) Az állattan gyűjteménytáraróli jelentés. — Az erdélyi muzeum részére 1878. ápril hувában beküldött adományok jegyzéke.

A philosophia és a philosophiai tudományok jelene.

Th. Ribot, *La psychologie anglaise contemporaine*, Paris, 1870.

„Ha valaha a tapasztalat módszerével, a természettudományoknak minden egyes részét teljesen béfejezik, hasonló módon fognak eljárni a szellem tudományainak fölépítésében is“. Newtonnak ez a jövőndörlése, a mellett, hogy azt a követelmények igazolják, természetes is. Ha ismeretünk a kül-természetről megváltozik, mulhatatlanul szükséges, hogy a beltermészet tüneményeire is új szabályozó törvények után lássunk. Ha világnézetünknek egy része átalakul, át kell alakulni a többinek is, hisz' öntermészetünk és a kültermészet közt nem csupán név-, hanem vérszerinti rokonság van. Geiger mondása szerint, nem azért harmonizál a természet eszünkkel, mert észszerű, hanem mert az ész a természetből és a természet szerint fejlődött.

A contrastok mai világában sem mindennapi látvány a természettudományok és a szoros értelemben vett philosophia (metaphysica) viszonya. Amozoknak minden porczikájokban élet pezseg; emitt a mély csönd az alvó Titánia birodalmára emlékeztet, melybe egy isteni Oberon dala ha életet lehelhetne. Amott élni, hatni, alkotni siet minden, mint az új világországban; emitt mint a pisai Campo santóban, egy tettekben gazdag letűnt kor mély tisztetetletet parancsoló, s Gozzoli sírkerti festményeihez hasonlóan megható maradványokkal találkozol. . . . Avagy Plató dialogusainak olvasásakor nem felejteted-e el az ezer torokkal kiabáló életet, akár mint az „angyali“ Fra Fiesole, vagy a „kedves“ Benozzo halhatatlan rajzainak szemlélésekor? Igaz; de azért a tulajdonképpi philosophia ma nem menekszik ama nehéz vád alól, hogy többé a szellemi szükségeknek nem első rendű

kielégítője; hogy a termékeny élettől messzre elmaradott meddő elmélet, a miért Renan, elmésen a fűszerhez hasonlítja, mely minden ételbe szükséges, de magában élvezhetetlen.

Ha a philosophia alatt a dolgoknak az emberi ész által való legmélyebb magyarázatát értjük: akkor megvárhatjuk tőle, hogy egyfelől világnézetünknek teljes kifejezője legyen, s másfelől, hogy a tudomány dissonantiái benne megoldást találjanak. Megfelel-e ma a (metaphysikának nevezett) philosophia eme követelményeknek? Erre a kérdésre határozottan nem-mel kell felelnünk. Nem tölti be kötelességének első felét, mert annak a világnézetnek a kifejezője, a mely talán rég elporladozott nemzedékek síriratául legalkalmasabb lenne; s e miatt hűtlen lett második tisztéhez is, mert a tudományokat elpártolt mostoháknak nézi, kik a helyett, hogy istápolnák, szánakozva várják végelgyöngülésben leendő kimúltát.

A philosophiának *Speculatio* nevű régen büszke palotája már puszta házzá változott. Palaestráján szegre vannak akasztva a *dialectica* azon fegyverei, melyekkel a különböző világnézetek hősi századokig tartó harcokat vívtak. Valóban a *Nominalismus* és *Realismus* egymással birkozása sokszor eszünkbe juttatja az iráni épész nagy harcát „a homályos ködülte Turán és a verőfényes Irán közt“.

A középkorban az *Observatio* és *Experimentum*, mint két elhagyott árva, elrejtőzve élnek; de a tudományok megújódása után, a *speculatio*val egyenjogú testvérekként kezdenek szerepelni. Az *Inductiónak* ma már oly fényes, ha nem fényesebb palotája van, mint volt egykor megvénhedett testvérének. Vívó iskolája Baco, Hobbes, Locke, Mill Jakab, Mill Stuart János, Spencer Herbert, Bain és más más hősök fegyvereivel körülakva.

Azonban neucsak a küzdőtér változott meg; de mások a fegyverek, más a küzdelem tárgya is. A *speculatio* temploma ajtaján Isten, Világ, Ember mint három nagy hatalmasság neve díszel; az *inductio* palotája homlokzatára e szó van írva: Természet. Míg a *metaphysikai* iskolában egy változhatatlan, sokszor ismeretlen, vagy csak sejtett főeszme körül csoportosúlnak a tudományok: itt a tapasztalati iskolában egy *concret*, változó és sokoldalú tünemény, az **E m b e r** körül.

Igaz ugyan, hogy a jól kidolgozott *metaphysikai* rendszerek sohasem voltak szűkben a nagy méretű eszméknek; csakhogy azok a valódi világ tüneményeivel szemben, rendszeren *escomptirozatlan* váltók maradtak. És a *speculativ* iskolának épp ez az iránya volt nagy részt oka a *philosophia* meddőségéről szóló vád elterjedésének.

Míg amannak az iskolának vizsgálódási főtárgya, hogy Lewes kifejezését használjam, a *metempiria*, azaz azon problémák sorozata, melyek a megismerhetlen körét teszik, mely a tapasztalat határán kívül esik; addig ez az iskola az önismeret nagy problémájának megoldásán fáradozván, kiválóan a *psychológiát* műveli.

Amaz iskola a királyi pálczát már elejtette; emez erőteljesen tartja kezében. A psychologia sceptoruma határozottan az angolokhoz jött — mondá Mill Stuárt, mire Ribot helyesen jegyzi meg, hogy Angolországból el sem is távozott soha. Locke óta, s még előtte is, mindig kedvelték az angolok az öntudat kérdéseinek tapasztalati tanulmányozását. S tekintve, hogy első rendű tudósai „módszerök szilárdságával és az eredmény szabatosságával a psychológiának új korszakot teremtettek“: bátran kimondhatjuk, hogy e téren Európának egy nemzete sem tett annyit (a németet sem vesszük ki, noha Beneke, Herbart, Waitz, Fechner, Forlagé, Lazarus stb. psychol. vizsgálódásai iránt teljes tisztelettel viseltetünk) s a metaphysikától függetlenül, egy nemzet sem produkált annyit, mint az angol. Az a tény pedig, hogy a németek az angol philosophiát gondolatszegénynek és kerlátoltnak tartják, az előítéleteknek abba a rovatába esik, melyet Spencer Herbert „reflex egoismus“-nak nevezett.

És most mielőtt Ribotnak engedném át a szót, egyik sajtószerevényet nézetére kell megjegyzést tennem. A tudomány igazságai minden nemzetre nézve ugyanazok; de a metaphysica az egyén vagy a nemzet jellegét viseli — úgy mond Ribot. Továbbá szépen kimutatja, hogy a metaphysicusok költők: szóval, hogy a metaphysica inkább művészet, mint tudomány, és a végén azt mégis a philosophia sajátképpel központjának szeretné meghagyni. Tehát művészet mégis tudomány; más szóval oly terrenum, a hová minden egyes tudomány az általa meg nem fejthető és „a tudományos ismeretek keretébe nem illő“ kérdéseket, mint javíthatlan bűnösöket transportálja. Az ily terület, Ribot szavaival szólva, nem anynyira valóság, mint valódi ábránd“.

Feltéve, a mit maga Ribot sem enged meg, hogy a metaphysica tudomány: vajjon akármely nemzet irodalmában egységes valami, a tudomány-ágakat betetőző kör lehetne az? Ha ezek a tapasztalás által gazdagabbak és szélesebb körűek lesznek; hogyan fogja megmenteni amazt a phantasia, hogy szűkebb körű és szegényebb ne legyen? vagy talán a philosophia körében az ész gyámjává a phantasiát tesszük, hogy neki az a jövő századok tudományos eredményeit előre rajzolgassa, s a visio kaleidoscopján mutogassa? Így egy nemzetnél sem lenne kevesebb metaphysicus, csak a hány phantasticus regényíró van. De hogy ez a sok és a phantasia spectrumának minden színével ékeskedő metaphysica, hogyan alkalmazkodnék az ész vívmányaihoz, vagy emezek hogyan békülhetnének ki anynyira vele, hogy a tudomány quint-essentiájául elismerjék: azt felfogni teljes lehetetlen. A poesis, vagy semipoesis igenis megfényesítheti, vagy igazolhatja, támogathatja fenséges „látomásaival“ a tudomány törvényszerűségét; de hogy azt szervesen kiegészítse, corrigálja, vagy éppen reconstruálhassa: azt az eshetőséget észszel föl nem érjük.

Általában a mi a Ribot által postulált nemzeti metaphysikát

illeti, talán legjobban talál rá Erdélyi Jánosnak az „egyezményes philosophiára“ írt eme pár megjegyzése: „ne feszítsük enynyire a nemzetiséget. Sok történhetik az életben a bölcsészet minden hire tudta nélkül. Szerintem nem található nemzeti bölcsészet; mert ha angol bölcsészetről van szó, ez annyit tesz: az angol bizonyos főkig művelte a gondolatot, vagy ennek tudományát történetileg. Sem az angol, sem a francia, sem a német nem tön egyebet, mint forgott a gondolat művelése körül. A bölcsészet úgy, a mint mai nap történeti fejlődésében s tudományos formájában előttünk áll, nem egyes, hanem valamenynyi művelt nép csinálománya. Az emberi ész nyilatkozása időnkint: az az emberiség közös műve“. (Hazai bölcsészet jelene, 60, 61 és 56 lap.)

I.

Ha kérdik, hogy mi volt a philosophia kezdetben, könnyű rá felelni, hogy az egyetemes tudomány. Nehézebb a felelet akkor, ha kutatjuk, hogy mi lesz a jövőben. Azonban azt a múltnak tanulmányozása és a történeten alapuló némely inductiók mintegy előre éreznünk engedik. Kezdetben a dolgok egyetemessége, a Minden a tárgya; és maga egy vala, mint a tárgya. Rajta kívül különálló és független tudománynak hire sincs. Hasonlít azokhoz a durványos (rudimentair) szerveletekhez, melyekben az élettani munka-felosztás még nem működött. Majd az élet lassú és folyton tartó munkája, mint a haladásra való természetes irányzat, előállítja a philosophiából a tudományokat, az ébrényből a szerveket. Kisérjük a múltban ennek a fejlődésnek a menetét, hát ha megvilágíthatja a jövőt, és be enged pillantanunk abba.

Az első ág, mely a közös törzsből kivált, hogy saját életet éljen, a szám és nagyság tudománya: a matematikai. A Pythagoras iskolájában még össze van keveredve a bölcsészettel; de két századdal később attól teljességgel elvált. Plató nem engedte meg, hogy valaki philosoph lehessen, mielőtt mértanban jártas volt volna; de azóta a mértan lerázta magáról a philosophiát, a mit eléggé megmagyaráz a matematika természete. Nincs az összes tudományok közt egy is, melynek kevesebb gondja lenne a tényekre és a tapasztalásra. Ha elsőben, a mi igen valószínű, tapasztalati volt; bizony el nem mulasztotta később oly elvont fogalmakra szert tenni, melyek neki alapul és a helyes módszer megtalálására szolgáljanak. E szerint Görögországban, Kr. e. a III-dik századtól fogva, határozott, szilárd és olyannak elismert és minden bölcsészeti vizsgálódásoktól ment tudomány-sorral találkozunk. Ime külön tudományok emancipációjának első példája, melynek később folytatását látjuk.

Sok századnak kellett addig lefolyni, míg ismét egy új tudomány érvényesíthető autonómiáját. A régi filozofia, mely Platóval és Aristotellessel a tetőpontra jutott, még szintúgy megmarad egye-

temes tudománynak: abban a fizika kísérője a metafizika, az erkölcsstané a politika; az élettani értekezések a lélektaniak közé ve-
gyülnek (Timaeus, de anima); az még mindig a minden létezőről
szóló tudomány: tanulmányozza az embert, a természetet és istent.
A középkorban is megmarad olyannak, kivüle nincs egyéb, mint
mathematika s annak járulékai; és a gyakorlati ismeretek (műkészsé-
ségek = artes), mint az orvostan és alkimia. De ime előáll egy új
tudomány, mely a számítás és a tapasztalás (experience) segélyével
nő, tényeket csoportosít és törvényeket kutat; mely a helyett hogy
okoskodnék, észlel és a mely nemsokára függetlensége nyilvánítására
elég erősnek érzi magát: a fysika. Ez a felszabadulás lassu és fo-
kozatos vala. E téren a tények közelebb állanak hozzánk és ismere-
tesebbek; nyomon kísérhetjük. Galilei bár szakított Aristotelessel,
mégis „philosoph“ maradott. Eldicsekedett, hogy „több esztendő-
szentelt a filozofiára, mint a hány hónapot a matematikára“; és tanát
az inquisitio ítélete „bölcészeti képtelenségnek“ nyilvánította.
Descartesra nézve, a filozofia oly „fa, melynek gyökere a meta-
fizika, s törzse a fizika“. Fizikáját, mint Newton az övét, prin-
cipia philosophiae cím alatt tárgyalta. A filozofiai oktatás, mely
természet szerint csak távolról kísérheti a tudomány művelőit és fel-
találóiit, egész a XVIII. század végéig magában foglalta a fizikát is.
A különválás nem történt tehát hirtelen; végbe ment, mert elkerül-
hetetlen vala. Mikor valamely tudomány birodalma ki van hathatósan
zsákmányolva; mikor nincs már egyetlen zuga, mit ki ne fürkészték,
vagy ki ne kémeletek volna; mikor tisztában van czéljával és eszkö-
zeivel, s csak maga-magára támaszkodik: akkor a siker által birto-
kába kerítette a függetlenségre való minden jogokat.

Ámde ettől fogva a filozofia többé nem mondhatja, hogy tárgya
mindaz, mi létezik: az ember, természet és isten. A fizika és az
ahoz csatlakozó tudományok elveszik tőle a természetet, s mi maradt
egyéb neki, mint ember és isten.

Egy egészen emberi tudomány, melyet mindjárt az elején,
kissé ugyan taláalomra, a filozofok műveltek, de a melynek jelentősé-
ge figyelemeket soha el nem kerülte, a nyelv-tudománya. Plató
annak vázlatát Kratylosban adja. Azt is tudjuk, hogy az epikureusok
és stoikusok, (mi türés-tagadás, a már hanyatló bölcészet két isko-
lája) sokat irtak erről a tárgyról. Az újkoriak közül legyen olég
Leibnitz, Locke, Condillac és tanítványaik nevét említenünk. Még
egy százada sincs és e tudomány oda jutott, hogy miután a sanskrit
fölfedezése rásegítette, saját útjának és módszerének megtalálására
magát független tudománynak nyilvánította. Azóta tényeket gyűjtött
rakásra, törvényeket állapított meg, nyelveket osztályozott, gyököket
határozott meg: szóval, a szók vegytanszerű elemzésében tovább ha-
lad; megvan saját szótára, határozott részei, hangtana, morpholo-
giája stb. A mi függetlenségét illeti, arra nézve kiválóan féltékeny-
nek látszik. A metafizikával semmi közös ügyet nem akar; attól

óvakodik, mint a bűntől. Imhol van, egy — a közös törzstől elszakadt — ezúttal — tisztán emberi tudomány.

Utóbbi időkben, az erkölcsstan szintén követelte függetlenségét. Megalkotni az emberi jogok és kötelességek elméletét, a nélkül, hogy a valláshoz, avagy csak a filozófiához is folyamodjunk; felállítani első tudományként az erkölcsstant, mely csupán önmagára támaszkodik; megszabadítani azt az addig előlegesen szükséges metafizikai tantól, minék csak következménye lenne: ezt a célt tüzték ki némely kortársaink. Barátjai és ellenségei egyiránt akadtak e törekvésnek. A nélkül, hogy mérlegelnők ezt a kísérletet, mondjuk ki legalább eme ténnyel kapcsolatban, hogy az erkölcsstan sem irtóznék a függetlenségtől és attól sem, hogy elkülönült birodalma legyen.

Itt volna a helye rámutatnunk a *psychologia* azonos törekvéseire; feltüntetnünk, hogy legújabb átalakulása által felszabadult a metafizika igája alól és hogy immár ez is jogot formál az autonómiára.

Szükség-e megjegyezni, hogy az élettan független a filozófiától? Hiszen attól sohasem nyert sokat*), s így mindenek fölött a tapasztalásból származott. Nem annyira az egyetemes tudományból eredő külön tudomány volt ez, mint inkább a gyakorlati ismeretből. Az orvostan, mely mindenütt és mindig létezett, az élő test tanulmányozásánál tovább hatolni nem bírt. Elsőben a *physiologia* is ily eszköz lévén, várva várta, hogy önczélú tudományyá váljék. Hasonlít ebben a *vegytanhoz*, mely a középkornak, bizonyos gyakorlati találmányaiból és az érzek átváltozásáról való titokszerű kutatásokból született, mely tudomány szintén nem lehet teljességgel ment a bölcsészettől, a mit az ilyes vizsgálódásokat jelölő s gyakran használt elzáró (hermétique) filozofia név is tanúsít. A népies képzelet azonban jó szívvvel öszszezavarja a filozofot az alkimistával; a kit a Rembrandt festette zughajlékok egyikében, könyvek, olvasztókemenczék és göredek közt találunk.

Egy szóval, minden ma létező külön tudomány kettős forrásból: a bölcsészeti és a gyakorlati ismeretekből származott. Emez utóbbiak, melyeknek származása a lehető legszerűsebb, nem állanak leghátul sem biztosságban, sem termékenységben. A tapasztalás által felhalmozott tényeket öszszehasonlítván, a véletlent kiküszöbölhették, az állandót és maradandót kihüvelyezhették, s abból a törvényeket lehuzhatták, azaz szabatos ismeretre s a tudománynak lenyeges jellegére, az előrelátásra juthattak. A mi a filozófiából származott és származandó tudományok függetlenségét illeti, az, a mint láttuk, szakadatlan és tudalmatlan működés természetes eredménye, s ez magából a dolog természetéből foly. Exact és positiv tudomány teljességgel

*) Az egy Aristoteles tett sokat a boncz- és élettanért. S egyik tudós fordítója már Hippocrates megelőzői közt emlegeti, a *ψυσιολόγοι*-t.

nem szorítkozhatik ingadozó tételekre; állításait meg kell rostálnia és igazolnia, azaz a legapróbb részletekig megfontolnia; hisz egy vegyész sem áttalt egyetlen egyszerű test és összetételeinek tanulmányozására, egy zoologus csupán a göröső által fölfedezhető igénytelen ázalagra több esztendő t szentelni. A tudomány haladása végett, mai napság, külön szakra kell magunkat adnunk. Ámde ezen végetlen bonczolás következtében, minden külön tudomány ismét egy világgá válik. Valóban, a nagyság viszonyos dolog. Ha pl. a vegytan, édes kevés az emberi ismeretek-egészében: a légeny és összetételeinek egyszerű tanához viszonyítva, tömérdek. Meglepő-e tehát, ha nagyszámu mivelőinek munkát ad, s ha azok az ő láthatárán túl nem is kerekednek. Szintűgy áll a dolog egyebütt. Sőt többet mondok; a filozofiat külön tudományokká tagoló belső munkásság, ezeket a külön tudományokat ismét altudományokra darabolja, például a fizikát thermologia, optika és akustikára; a biologiát élet- és ssövetanra stb. A részekre oszlás eme munkájában, a hol megvonható határvonalok nincsenek, az analysis terén minden lépéssel, jobban-jobban eltávolodunk a kezdetleges egységtől.

II.

Mi marad immár ily szakadatlan elszegényedés után a filozofiaból? Minő igényei, tárgya és határai vannak?

Ha szemügyre veszszük azt a különböző jelentést, melyet a mindennapi nyelv, a tudományos vizsgálódás vagy a könyvek a filozofia szónak adnak, azok a rárakott különböző értemények, s a netán általok okozott zavar, meglepő. Az oly férfit, a ki a gondolat tüneményeit leírja, bonczolja és osztályozza, mint Spencer Herbert és Bain Sándor, filozofnak hívják. A ki az erkölcsöket szabályozó határozmányokat s a magaviseletnek eszményképét felállítja, szintén az. Ha valaki a gondolkodástant a tudományok jelen vívmányainak színvonalára állítja, mint Mill Stuart; vagy ha isten tulajdonságairól, az első okokról értekezel, ugyanazon címmel tisztelnek meg. Ismét oly elméletnek, minő a fizikai erők egységéről szóló, mely azoknak kölcsönösségét és átalakulását megállapítja, helyesen nagy filozofiai jelentőséget tulajdonítanak. Ime a nagyon különböző jelentések, melyekhez még egy anynyit adhatnánk. Honnan ez a zavar? Úgy tetszik, hogy forrása a következőben van. Filozofia alatt két nagyon különböző dolgot érthetünk: azt, a mi az, és azt, a mi az akar lenni: az első négy-öt meglehetősen össze nem függő tudomány összességében áll; a második szabatos, egyszerű jelentésű, nagyon határozott tárgygyal, és a tapasztalás által kikerekített határokkal.

A szó közönséges jelentésében oly tudomány a filozofia, mely az emberi lélekből és annak különböző nyilvánulataiból indul ki; az okoskodás képessége által a gondolkodástanra vezet, az akarás és törvényszerű cselekvés által az erkölcsstanra visz, s onnan a minden

dolgok első okára, istenre szállván, a lélek lényegétől, a bizonyosság természetéről és az erkölcsen alapelveiről való némely metafizikai vizsgálódással befejezésre jut. Igazat szólva, egy tárggyal biró egységes tudomány ez. Ha megkérdezzük a természettant, a csillagászatot, a vegytant, az anthropológiát, hogy mi a tárgyak; minden habozás nélkül felelnek. Ámde a filozofiának egy vagy több tárgya, vagy tárgy-részei vannak? Ime mindjárt egy: az Isten, kívül más tudomány egy sem foglalkozik. Hozzá tegyük az embert? Bizonyynal nem az egész embert, a kiből az élettan, a boncztan, szóval, a biológiai tudományok kivették a részöket. Vajjon a lélek egy része-e az embernek? Ez még nagyon is kérdés alatt van. A széles értelemben vett történelem, az aesthetika, a nyelv-tudomány, a jog-tudomány, sőt a politikai gazdaságtan is részt követelhetnének belőle. Úgy találjuk tehát, hogy a filozofia tárgya Isten, meg egy bizonyos része az embernek; egy tárgy, meg egy tárgy-töredék. Hogyan tarthat igényt e szerint az első és egyetemes tudomány címre? S főként hogyan juthat egységre? Az legfeljebb azzal az idealis megoldással lehetséges, mely szerint isten, természet és történelemnek csupán az emberi gondolatban van valódisága.

Ime tényleg ez a filozofia. De mivé akar lenni? Ha megengedjük, a minthogy a tények arra kényszerítnek, hogy a külön tudományok idő folytán, attól nagyon különböző időközökben egyenként elszakadnak; ha elismerjük, hogy ez a szakadás, a ténye felhalmozódása, a boncsolás szüntelen való munkája és a részekre különülés szükségessége következtében természetszerűen keletkezik; ha végre figyelembe vesszük, hogy a psychologia, némely kortársainknál, már-már független tudomány, hogy az erkölcsen is az akar lenni, s hogy a logika csak egy része a psychológiának; közel vagy távol jövőben előre új szakadások lehetőségét s legalább látszólag, a filozofiának újabb elszegényedését látjuk. Úgy tetszik, hogy jelen ősze nem függő állapotában, az egyetemes tudományon kívül, ragaszkodik az általa felölet azon külön tudományokhoz is, melyeket az ő kiigé-szítő részének tartanak. Azon lényekhez hasonlít a filozofia, melyek megoszlás, vagy egyszerű-daraboltság (scissiparité) által szaporodnak, és a melyeken néha napján, a kettős törzshez ragadva, három-negy egyed is mutatkozik.

III.

Hogy jól megértsük végül, hogy az emberi ismeretek haladása által a philosophia mivé akar lenni, vizsgáljuk meg, mi történik az egyes tudományokban, midőn abból kiválnak.

Vegyük fel, mintha a matematikát a bölcsészek mivelnék, nem mint különálló tudományt, hanem mint a philosophia részét, lássuk mi történék? Mint a szellemeknél sajátos, t. i. az elvi kérdések előrebocsátása: a dolgot az alapelvek megvitatásával, a mód-

szer törvényszerűségével kezdenék. Kutatnák mi a mennyiség, a mérték, az idő, a tér, s féltő, hogy soha sem hinnék magukat a megindulásra eléggé biztosnak, sőt belevesztenének a számokkal való bizar rendszerekbe, mint a Pythagoras tanítványai és Plató. Nem úgy cselekesznek ám a matematikusok. Nem töprenkednek Newton es Leibnitznek, Locke és Kantnak egymással összeegyeztetésén, sem az idő és tér természetén, hanem elfogadják vita nélkül az axiomákat, egyedül a józan ész képességére — és tovább haladnak. Az ő tudományuk tehát csupán ez alatt a feltétel alatt alakulhatott és fejlődhetett: eleve magukra hagyni a meg nem oldott és a philozophok vitájára bizott kérdések seregét.

Szintugy van a dolog a fizikával is Galilei előtt nem egyéb az metaphizikánál s e mellett néhány nagyjában megmagyarázott ténynél. Aristotelesnél alig különbözik egyik a másiktól; egymásra következnek, egymást kölcsönösen fölteszik és kiegészítik. Mi az anyag? mi a természet? Magában foglalja-e az anyagot és az alakot? Mi a mozgás? osztható-e a végtelenig? Mi a hatály és mi a kivétel? Létezik-e a külvilág? érzékeinknek mi értékök van, s bizhatunk-e bennök? Megannyi kérdés, melyekkel a fizikus nem törődik. Elfogadja a józan ész hitét az anyagi világban és az azt velünk közvetítő érzékekben; a tényekkel és azok törvényeivel bajlódik, de nem a lényeggel; ellenőrzi az érzékek tanuskodását a nélkül, hogy vitatná. A dolgok végokárról való minden kutatást a filozofiához utasít, mely azt megoldja, ha tudja. Maga a kémia is, mely elemzés útján a végelemekig hatol, a másodrendű okok tanulmányán túl teljességgel nem megy.

A nyelvtudományban a filozofoknak nagyon inyökre van a származás kérdése. Demokrit korán kezdve, le napjainkban a de Maistre és Donald theologiai iskolájáig, még mindig vitáztak fölötte. De a midőn véglegesen külön tudományyá alakult, a nyelvészet szakított ezzel a kérdéssel, s bár inkább homályos, mint megoldhatatlan, ezt a kutatást a nyelvek positiv tudománya számúzta. A nyelvész, a tények alapján a különböző szólamokat és tájnyelveket elfogadja, elágazásukat (filiation) nyomozza és magyarázza; de előtte a származás kérdése vakmerő vagy legalább igen korai.

A gazdasági tények tanulmánya, hatalmas előítéletek mellett is, kivált Franciaországban, mindennap jelentékenyebb lesz. A nemzetgazdák ellenkező nézetei egyátalán meg nem akadályozzák, hogy e tudomány lassankint megalakuljon, sem azt, hogy biztos elveivel a közvélemény állítólagos alapelveit megdöntse. De a politikai oeconomia a tényekhez tartja magát s jöllehet filozofiai elveket vehet föl, de azok fölött nem vitatkozik. Locke a polgári kormányról irt értekezésében ezt a tudományt a társas életnek más létmódjaitól még nem választotta el; Boisguilberttel határozottabb irányt vesz; végre Quesnay és Smith e

tudomány uradalmát függetlenítették, s azóta függetlensége a metafizikával szemben nőttön nő.

Könynyű lenne ezt a próbát más tudományokon folytatnunk, s például a biológiáról kimutatnunk, hogy az csak az élet nyilvánulataival törődik; ellenben határozotton elutasít minden elméletet az élet természetéről vagy keletkezéséről; azt a tudományos ismeret határán túlra teszi. A vitalizmus az animizmus, az organicizmus pedig rá nézve pusztán elmés rendszerek, melyek csak egymás közt érvényesek, mivel őket semmi sem igazolja.

Kellemetlenebb ennél a filozofiára, hogy attól a percztől fogva, a mint egy tudomány lerázza magáról a metafizikai vizsgálódás porát, azon hirtelen elkezdődik benne a haladás. Így volt az a mathematicában Archimedes és Euclidessel, a csillagászatban Kepler és Copernickal, a fizikában Galileivel, Huyghens-sal, Newtonnal, a vegytanban Lavoisierral, a biológiában Bichat és kortársaival, a nyelvtudományban Bopp és Müller Miksával. És mégis nincs mitől megdöbennünk; nagyon is helyesen van így, mert egyfelől azt a lángészt, a mit eddig a megfejthetlen megfejtésére, a megtalálhatatlan keresésére vesztegettünk, tisztán tudományos igazságok kutatására gazdálkodjuk meg; másfelől, mert a tudomány célja megváltozott s mert többé nem a tényeket helyezük az elméletek alá, hanem az elméletet a tények alá. A rendszerek elmúlnak, a tapasztalás megmarad.

E szerint tehát, az egyes tudományoknak mindig és mindenütt külön tárgyak lévén, máskép nem alakúlhatnak, mint hogy egy sereg meg nem oldott kérdést maguk mentére hagynak. Szorosan szólva, kezdetök semmi esetre sincs, véletlenül lépnek fel, a hogy tudnak; nem tudni, honnan jönnek, hová mennek; de azt igenis, hogy mik. A ki őket filozof észszel bírálja, úgy találja, hogy kiindulás pontjuk roskatag, nem szilárd, igazolatlan; de ha a filozofia elítéli, a tapasztalás fölmenti őket. Szintugy tesz a logika, kimutatván, hogy azoknak úgy kell származni. Most már felfoghatjuk ebből a származásból, hogy a filozofiával még mindig összenőtt tudományok, minő feltétel alatt függetleníthetik magukat. Valamely követelményből, valamely észszerű vagy tapasztalati igazságból kell majd kiindulniok, elvi kérdéseknél semmikép meg nem állniok és azoknak vitatását a filozofiára bizniok. Például az erkölcsstan nem fogja vitatni, hogy mi a jó magában; a psychologia teljességgel nem kérdendi, mi a lélek, az első okok környékére való minden kitérésről lemondanak. Ez az abszolút feltétele annak, hogy mint exact és haladásképes tudományok létezzenek. A kik emez emancipatioi törekvések ellen azt hozzák fel, hogy nincs alapjuk, a kik az erkölcsstannak és psychológiának azt vetik szemökre: „filozofia ellenes dolog egy előljáró (préalable) metafizika alól menekülésre törekednetek; származástok önkényszerű, tényeitek felállítottak, de nem igazoltak; nem gyökereztek teljességgel az elvekben“, hogyan nem látták át, hogy itt logi-

kai szükségszerűséggel van dolguk, és hogy a mindent vitató tudományok semmit meg nem oldanak, s hogy az elvek harcza miatt soha sem lehet következményre jutni. Hogyan nem látták be, hogy ugyanazt csak úgy szemére kell vala hányniok a mértannak, a fizikának, a vegytannak, szóval minden jelenleg megalakult tudománynak. Vagy azt a teljesen alaptalan gáncsot fogják felhozni, hogy a mi lehet a természet tanulmányozásában, az nem lehet az emberében; hogy az anyag és tulajdonságainak tanulmányozásánál az előelveket mellőzhetni; de nem ám, midőn a lélek és nyilvánulatai fognak szóban? Ezt az állítást nem csak nem igazolják a tények, sőt az éppen ellenmondásban áll a tényekkel, mert avagy nem sorozzák-e a nyelvtudományt, a jogot és a politikai gazdaságtant, (melyek a lehető leginkább és mindennap jobban-jobban kiadják az útát minden metafizikai vizsgálódásnak) az erkölestani azaz azon tudományok közé, melyeknek tárgya az emberi gondolat és akarat nyilvánulatai.

IV.

Most már láthatjuk félig-meddig, mi akar lenni a filozofia, és hogy a tudományok folyton folyvást tartó fejlődése mi átalakulását eszközölné multhatatlanul. Az eredetileg egyetemes tudomány jövőben is az lesz, de más módon. Hajdan magában foglalt mindent, elveket és következményeket, okokat és tényeket, általános igazságokat és eredményeket egyiránt. Jelenleg azt a sajátzerű látványt nyújtja, hogy bizonyos oldalról egyetemes, bizonyos oldalról pedig részletes tudomány. Majd az emberi szellemnek az előelveket és a minden dolgok végokait tárgyaló általános szemlélődéseit foglalja magában. Metafizika lesz és semmi egyéb. Akkor az az ismeretlen foglalkoztatja a filozofokat s fogja alkotni az ők birodalmát, melyen minden tudomány alapszik és a minek vitatása a bölcsészetre bir. Még akkor is a vitakozásnak és vizsgálódásnak örök forrása lesz az s minthogy ezek az emberi ismeretek egész öszszegére, minden megszületett és születendő tudományokra kiterjeszkednek, a filozofia egyetemesnek marad.

És ez még nem minden. Az egyes tudományok, fejlődésök folyamán szükségkép szélesebb és szélesebb körű általánosításokra jutnak, melyek a tényeken alapulnak ugyan de azokat gyorsan túlszárnyalják: ilyenek a föltevések, melyek anynyi tüneményt fejtenek meg, anynyi törvényt foglalnak öszsze, s anynyi próbát állottak ki, hogy bebizonyított igazságok gyanánt szerepelnek. Ezek a jövő filozofijának új anyaga. Az egyetemes vonzás és az erők kölcsön hatásának törvénye sejtetik velünk, hogy a tények felhalmozódása, a számítás és a szigorú módszer által mi mindent fedezhetnek még fel a tudományok. Vegyünk fel ezzel valamely analog fölfedezést a vegytanban. Engedjük meg, hogy az életről is lebontanak némely

mysteriumot, s hogy a biológia is megtalálандja a maga Newtonát. Szabad legyen remellenünk oly általánosítást a gondolat tüneményeiben, a mi azokat például az élet tüneményeihez kapcsolja, s hogy azt a titkot legalább részben a történelem nekünk kezünkre játssza; vegyük ide mindazokat a nagyszabású látványokat, miket a születésre váró tudományok majdan előnkbe tárnak: ki meri mondani, hogy a filozofnak, azaz az egyetemessel foglalkozó szellemnek nem lesz dolga. Ne mondja senki, hogy ellenmondás azt követeni, hogy a haladás a tudományokat a filozófiára visszavigye, miután fentebb kimutattuk, hogy attól éppen elszakította. Hisz ez kétszeres szükségesség, a mi magában a dolgok természetében rejlik. S a mit könnyen felfoghatni. Minden tudomány az elemzés és szerkesztés (synthése) kettős működéséből alakul. Szabatos, exact igazolt ismeretre csak úgy jut, ha szüntelen a végtelen kicsiny felé tart, megkülönböztet, elválaszt, feloszt, a kivételeket és eltéréseket keresi. Ámde a jól megállapított tények halmaza még nem tudomány: ahoz kell járulni még az egymásközi viszonyok felfogása, a hasonlóságok csoportosítása, a törvények kihúzása és az egyetemes kutatásának. Egyáltalán tehát a filozófiában a problémáknak két, alakjában azonos rendbe lesz: egyszer a miből a tudományok születnek és másszor a mi azokból származik. A filozofia örökké ezt a két ismeretlen kört fogja mélyezni. E szerint az emberi ismeretek összege egy széles partu folyóhoz hasonlít, mely ragyogó fényű ég alatt hőmpölyög; de a melynek forrása és torkolata ismeretlen, homályban születik és hal el. A merész szellemek sorsa sem bírták sem földeríteni, sem elfelejteni ezt a titkot. Mindig akadnak vakmerők, kik elszántan mennek erre a hozzáférhetlen tájra, a honnan megvakultan, megszárdultán térnek vissza, s oly csudadolgokat mesélnek, hogy a világ őket káprándosoknak (hallucinés) tartja.

Vajjon tudomány marad-e így a filozofia? De hogyan is maradhatna, ha minden tudományosan megismerhetőt belőle kiszednek; ha mindenütt, a hol megfigyelendő tények, kikutatandó törvények s kiszámítandó kapcsolatok vannak, valamely külön tudomány önálló birodalomná szervül, csupán a meg nem oldhatót hagyván a filozófiára? Hogyan lehetne tudomány ott, a hol sem mértékről, sem igazolásról szó sem lehet. A metafizika minden bizonyításon kívül és fölül álló igazságoknak a raktára, hisz azok minden bizonyításnak az alapja: tagadólag meghatározza azt azon tudományoknak együttes munkája, melyek a rajtok túlosó kérdésekkel szakítanak. Más szóval a metafizika alanyi, a tudománynak pedig tárgyiasnak kell lenni. A mit egyszer bizonyítottak, megállapítottak, törvénybe foglaltak, az változatlan szerzemény, hely- és időtől független. A matematikai igazság ugyanaz a hindúnak, a görögnek, az olahnak és az angolnak. A tudomány egy törzs geniusát sem tükrözi vissza, az a személytelen szellem műve. Nincs egyáltalán oly fran-

zia természettan, a mely az angol természettannal ellenkeznék; a mi Galileinek igaz volt, az volt Ampérenek és Faradaynak is. És ez nem lehet különben, miután a tudomány állításai igazolhatók, minthogy az alakítja az emberi szellemet a természet képére, a helyett, hogy a természetet, az emberi szellem, önkényszerű felfogása szerint alakítaná. A metafizikában ellenkezően van: ott személyes a munka; az egyéennek, vagy legalább egy töizsnek a jellegét viseli. Az helyi és mulékony, mert az egyén művével saját romlandóságát közli.

Elméisen mondották, hogy „a metafizikusok oly költők, a kik hivatásukat eltévesztették.“*) Mentől többet gondolkodik ezen az ember, annál igazabbnak látszik. Mikor a filozofia az lesz, a minek lenni kellene, hogy nem lesz benne egyéb, mint egyetemes, elvontság, eszmék, úgy, hogy a tényeken egészen kívül esik, akkor világos lesz mindenki előtt, hogy az inkább művészet, mint tudomány műve: sokakra nézve unalmas és roszul irt, másokra nézve fenkölt, hatalmas, valóban isteni költészet.

Hogyan lehet előre nem érezni ezt az igazságot, a mi csak azok előtt paradox, a kik a látszatnál megállanak. Ha teljességgel nem vagy azon neveletlen szellemek közül való, a kik a legmindennapibb valóságon túl semmit fel nem fognak: ha a tények alatt, vagy a tényeken túl valamit keressz, eszményivilágba térsz. A költő azt hozzánk hasonlóan fogja föl, de szebben, összhangzóbban; ott az élet teljesebb és nagy mértékben izesebb: ő ott látható, és kézzel fogható, konkrét, élő és valódibb alakokat szemlél, mint maga e valódiság. A metafizikát illetőleg egészen másként áll a dolog. Az az elvont igazságoknak, törvényeknek, alakzatoknak egyedül a tiszta szellem által megközelíthető tájéka, a kézzelfoghatatlan és láthatatlannak titokszerű birodalma, a hol mindenek elvei úgy uralkodnak, mint Faust második részében az anyák „kik a végetlenben trónolnak, örökké magánosan, fejöek az életnek tevékeny, de élettelen kepeitől környezve.“ Mindkettőn teremtő a maga módja szerint: az egyik, mert tud a hirekkel, szókkal, a festői alakokkal bánni, melyek az elméknek ruhát és életet kölcsönöznek; a másik, mert azt hiszi, hogy hatalmába kerítette azokat az elrejtett rugókat, melyek a világot mozgatják; azokat a termékeny alakzatokat, melyek megmagyarázzák a világegyetem törvényeit, s a honnan a tünemények árja mintegy kiapadhatatlan forrásból, felbuzog. Innen azok a nagy költeményekhez hasonlító filozofiai alkotmányok. Innen van, hogy rendszeren a metafizika és a magas költészet úgy érintkeznek és elegyülnek, mint Dante „Paradicsomában“. Mindkettő egyformán egy nép szellemét túkrözi vissza Indiában a Bhagavadgita egy epopoea epizódja. A fentartott és alapjában kevésbé fel-

*) Vacherot: La Métaphisique et la science 1 k. 5 l. a ki egyéb-iránt ezen nézet ellen harczol.

forogató cartesianismus azoknál, a kiket Bitter megjegyzése szerint (Ujkori filoz. tört. I. köt.) a mi tudásunk korlátoltságának gondolata egészen áthatott, hasonlít a XVII. század józan és kimért költészetéhez. A Hegel Logikája Fausttal határcs. Ki volt inkább költő, mint Plató és Plotin? Véges végig kellene futnunk a metafizika történetén, hogy kimutassuk, mennyire hasonlít a költészethez. Mindkettő osztozott a renaissancenak azon tüzelkű bajnokain, a kiknek bevégzett példánya Giordano Bruno. S az az állítás, a mit Hegel (Gesch. d. philos. III. köt. 194. l.) mond, „hogy egyedül a mystikusok ismerték a filozofálás igazi módját“ nem azt teszi-e, hogy a metafizika annál magasabban áll, minél közelebb jár az ömlengéshez (effusio) vagy álmódáshoz. Sőt az olyan is, a kiben látszólag semmi sem volt a költőből, mint Arisztoteles. rohamosan jut annak a világnak a megragadó gondolataihoz, mely legeslegmélyén a jóra törekszik, melyet a szeretet vonz és „newtoni metafizika“ mozgat. Heine H. — a nagy német költő mondá a metafizikusok legszárzabbikáról: „Spinoza olvasmánya megragad, mint az élő csöndben levő nagy természet tekintete: az eget verő gondolatok erdeje az, melynek virágos tetejét hullámozó mozgással rengeti, míg a rendíthetetlen törzsök a földbe öltik gyökereket. Irataiban oly fuvallom lengését érzed, a mi kimondhatatlanul meghat: azt hiszed, hogy a jövő levegőjét szívod.“ A metafizikusok tehát oly költők, kiknek czéljuk a világ alkotmányát újból szerkeszteni.

Vajjon ezek a világleletkezési nagy epopeák letűnnek-e majd? Vajjon elégtelenségöknek annyi versen történt bebizonyulása, nem itéli-e el őket visszavonhatatlanul? Vajjon folytatni fogja-e a filozofia, hogy tudomány helyett költészetet adjon, hogy fictioit kibetűzhetetlen formulákba bujtassa s hogy századikszor is hirdesse világszerte, hogy rejtélyének kulcsára talált? Miért ne? Mai napság úgy gondolkoznak sokan, hogy az emberi szellemnek fell kell hagyni ezekkel a kutatásokkal, mint gyermeknek a játékkal. Ugy látszik, hogy ez sem nem kívánatos, sem nem lehetséges. Ha a pozitivismus csak annyit mondana, hogy a metafizikát mint tudományt komolyan venni nem lehet. miután csak állít, anélkül, hogy igazolni vagy bizonyítani tudna: ez az ellenvetés szemet hunyna a nyílt igazság előtt. Mikor a positiv irány a tapasztalati tudományok közül minden metafizikát kilöki törekszik, még szolgálatot tesz ezzel, mivel csak a jó módszer szabályát követi, ha az ismerhetőt az ismeretlentől elválasztja s minket akadályoz, hogy föltevéseknek mindent fölállozzunk, hogy a tényeket az elmélet szolgáivá tegyük és hús helyett az árnyékhoz kapkodjunk. De a végokokról való minden vizsgálódást, mint veszélyes és haszontalan illusiot elítélni, a rászentelt időt elveszítettnek tartani, s abból az emberi szellemet mint idült gyengeségből kigyógyítani akarni: valójában nem egyre megy-e ez a szellem megrövidítésével? Ámde a kutatások jelentékénységét nem az eredmény szerint mérlegeljük. A remény nélkül

keresés nem épen oktalan s nem is mindennapi dolog; ha mindjárt nem találunk is; legalább félig-meddig láthatunk.

Az emberi ész igazi nemessége nem anynyira a nyert eredményekben rejlik, mint inkább föltett czéljában és annak elérésére való erőlködésben. A tapasztalás sok, de teljességgel nem minden. És aztán ki fogja bebizonyítani, hogy a tények az eszméknél, a fölfedezések a kutatásoknál többet érnek? A filozofia ezután is az ismeretlenen való örök kísérletnek marad. A dolgok végszavát megtalálni teljességgel nem fogja és ez a szerencséje; mert paradoxia nélkül kimondhatjuk, hogy ha a metafizika minden ígéretének eleget tehetne, akkor jobb lenne erőnek erejével eihallgattatni. Gondold megfejtve az Istent, a természetet és önmagunkat illető minden kérdéseinket; mi teendője marad az emberi észnek? Ez a megfejtés az ész halála lenne. E tekintetben minden kíváncsi és munkás szellem a Lessiug nézetét vallja: „nagyobb öröm a nyúlát vadászni, mint megfogni.“ A filozofia az ilyenek munkásságát bűvös és csalóka délibábjával élénkségekben fogja tartani. Es ha nem tehet is több szolgálatot az emberi szellemnek, minthogy szüntelen éberségben tartsa a szűkörü dogmatismus fölé emeli, megmutatván neki azt a titokszerű tult, a mi őt minden tudományban környezi és nyomja: bizonynyal eléggé megszolgált.

Felméri Lajos.

(Folytatása következik).

A muzeum-egylet 1878 Márczius 21 kén tartott közgyűlésén előterjesztett jelentések:

8. Az állattan gyűjteménytáraróli jelentés.

Tisztelt Közgyűlés!

Az állattani gyűjteménytár gyarapításáról s az év folytában ezen osztályban végzett mukálatokról van szerencsém a következő jelentést tenni.

A mellékelt részletes kimutatás szerint 16 kitömött madár, 2 db. kitömött emlős, 7 db. madár-koponya, 4 db. madár-szegycsont, 6 db. madár-láb, 2 db. madár-csontváz, 3 db. emlős-csontváz, 1 db. emlős-koponya, 5 db. szeszen tartott gerinces, 5 db. rovar, 3 db. madár-fészek képezi a gyűjtemény évi gyarapodását. Ezekhez járul még egy kicsi, de értékes Hymenoptera-gyűjtemény, melyet Mocsári Lajos, budapesti nemz. muzeumi őrségéd úr ajándékozott gyűjteményünknek; továbbá a Szilágyság Orthopteráinak gyűjteménye, melyet Pungur Gyula lelkész úr ajándékozott; az ajándékok között fel kell ezeken kívül még említenem egy Plectrophanes nivalist, egy igen szép albinaticus hőresögöt s 2 db. Sphynx Neriit, melyeknél elsejé-

vel Wolff Gábor úr, másodikával Paget János úr, utolsójával végre Pittner úr gyarapította gyűjteményünket, s nem mulaszthatom el a nevezett ajándékozó uraknak ez alkalommal egyletünk őszinte tiszteletét kifejezni.

Fel kell még említenem, hogy Klir János, őrsegéd úr az igazgató választmány megbízásából a nyár folytán kirándulást tett a Bihari hegység Oncsásza és Pestere nevű barlangjaiba ősmedve-csontok gyűjtése céljából; a gyűjtés eredménye lőn nagyszámu Ursus spelaeus-csont, melyekből jelenleg ezen óriási és ragadozónak egy második teljes váza állittatik össze s a pesterei barlangban talált egy óriási pompás medve-koponya, mely az Ursus spelaeusnál sokkal nagyobb állattól származik s gyűjteményünknek igen értékes darabját képezi.

Az igazgató választmány elhatározván az egyletnek a párisi világkiállításon való képviseltetését, az állattani gyűjteményből ezen célra az Ursus spelaeus-csontváz s az éppen említett óriási koponya szemeltetett ki s küldetett el, e két darab, bizonyára méltó mutatványa gyűjteményünknek s annak értékére nézve kedvező következtetést ébreszthet a szakértő szemlélőben.

Dr. Entz Géza, m. k.

m. k. e. r. ny. t.,

s az állattani gyűjtemény főre.

Az erdélyi muzeum részére 1878 april havában beküldött adományok jegyzéke :

K ö n y v e k : A m. képviselőház kiadó hivatalától, A m. kir. ministerium előterjesztése a közösügyi kiadások tárgyában. B.-Pest, 1878. — A m. kir. földtani intézettől, „Évkönyve“, V. köt. 2. füz. Budapest, 1878. — A „Verein für Siebenb. Landeskundtől, Archiv XIV. Band. 2-es Heft. Hermannstadt, 1878. — A szebeni ev. egyháztól, „Achtes Jahresbericht“. Hermannstadt, 1878. — A szebeni Boden-Credit-Anstalt-tól, „Geschäftsbericht über das J. 1877. Hermannstadt, 1878. — Herbich Ferencztől, „A székelyföld földtani és őslénytani leírása“. Bpest, 1878. — Finály Henriktől, 4 kötet könyv. — Réthy Lipót aradi nyomdájától. „Városi Mihály köszöntő költemények“, Arad 1878.

Jövő számunk september 1-sőjén jelenik meg.

Ny. Stein J. m. kir. egyet. nyomd. az ev. ref. főtanoda bet. Kolozsvárt.